

Людмила Довбня, Тамара Товкайло
(м. Переяслав-Хмельницький, Україна)

МОВОЗНАВЧИЙ ДОРОБОК ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА

У статті аналізується мовознавчий доробок неординарного вітчизняного лінгвіста, визнаного в усьому світі, але невиправдано забутого в Україні, служінню й розвитку якій учений віддав своє життя. Зазначається, що його наукова діяльність присвячена дослідженню синхронічних і діахронічних аспектів української мови. Вказується, що знаковими працями вченого є «Передісторія слов'янської мови: історична фонологія загальнослов'янської мови» та «Історична фонологія української мови», у яких здійснено глибокий фаховий аналіз еволюції фонологічної системи. Звертається увага на дослідження вченим питань сучасної української літературної мови та діалектів, а також історії української літературної мови.

Ключові слова: Юрій Шевельов, лінгвістична діяльність, українська мова, мовне явище, мовна система, фонологія, діакронія, синхронія, діалект.

В статті анализируется языковедческое наследие неординарного отечественного лингвиста, признанного во всем мире, но неоправданно забытого в Украине, служению и развитию которой ученый отдал свою жизнь. Отмечается, что его научная деятельность посвящена исследованию синхронических и диахронических аспектов украинского языка. Указывается, что знаковыми работами ученого являются «Предыстория славянского языка: историческая фонология общеславянского языка» и «Историческая фонология украинского языка», в которых осуществлен глубокий профессиональный анализ эволюции фонологической системы. Обращается внимание на исследования ученым вопросов современного украинского литературного языка и диалектов, а также истории украинского литературного языка.

Ключевые слова: Юрий Шевелев, лингвистическая деятельность, украинский язык, языковое явление, языковая система, фонология, диахрония, синхрония, диалект.

The article analyzes philological works of extraordinary domestic linguist recognized all over the world but unreasonably forgotten in Ukraine to the service and development of which the scientist gave his life. It is stated that his scientific activity is dedicated to the research of synchronic and diachronic aspects of Ukrainian language. It is stipulated that «Prehistory of Slavic language: the historical phonology of common Slavonic language» and «Historical phonology of Ukrainian language» are the remarkable works of the scientist, in which the deep professional analysis of phonological system evolution is performed. The attention is paid to the studies of questions of modern Ukrainian literary language and the dialects as well as the history of Ukrainian literary language.

Key words: Yuriy Shevelyov, linguistic activity, Ukrainian language, linguistic fact, language system, phonology, diachrony, synchrony, dialect.

На сучасному етапі державотворення в Україні, відродження і становлення національної самобутності та мовно-культурного процесу народу нагальною є потреба повернення в історію культури й науки невиправдано забутих імен. Серед них чільне місце належить неординарній особистості, талановитому вченому-мовознавцю Юрію Шевельову. У цьому контексті обрана тема набуває особливої актуальності.

Початок ХХІ ст. ознаменувався поверненням в історію української науки, у т.ч. й мовознавчої, величних постатей минулого, які по праву заслуговують на пошану й визнання. З'явилося немало наукових розвідок, присвячених їхній творчій спадщині, авторами яких є І. Дзюба, М. Жулинський, В. Німчук, Р. Зорівчак, С. Лук'яненко, О. Микитюк, М. Мозер, Я. Рігер, М.-Р. Стех та ін. Вони здійснили філологічний аналіз творчого доробку Ю. Шевельова, проаналізували окремі аспекти його мовно-літературної діяльності. Водночас поза увагою вчених опинилося чимало проблем, які чекають свого дослідника. Окрім того, слід зауважити, що на сьогодні ще немає комплексного опису мовознавчого доробку великого українця. Цією статтею автори розпочинають цикл розвідок про лінгвістичну діяльність Ю. Шевельова.

Мета статті – проаналізувати й висвітлити мовознавчу спадщину вченого. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань:

- опрацювати арсенал існуючих у сучасній україністиці напрацювань, присвячених мовному доробку Ю. Шевельова;
- здійснити аналіз окремих мовознавчих досліджень ученого й подати власний фаховий їх коментар;
- узагальнити етапи наукової діяльності вченого.

Юрій Володимирович Шевельов (Шнейдер, Шерех, Григорій Шевчук) – відомий учений-славист, критик-літературознавець, історик, який був президентом УВАН у період 1959–1961 та 1981–1986 рр., професором Гарвардського й Колумбійського університетів, членом Американського

лінгвістичного товариства, Польського інституту мистецтв і науки в США, почесним доктором Альбертського, Лундського, Харківського університетів та Києво-Могилянської академії. «Науковець постійно працював заради того, щоб «Карфаген української провінційності й меншовартості був зруйнований». Цей славетний у світі науковець до 90-х років минулого сторіччя був майже невідомий в Україні, його праць не знав той народ, Мові і художньому Слову якого дослідник віддав увесь свій блискучий талант, усе своє життя. Його відхід в історію (12 квітня 2002 р.) зобов'язує нас осмислити його багатогранне і надзвичайно продуктивне життя, його велику і складну інтелектуальну спадщину і ту центральну роль, яку він відіграє в україністиці [5]».

Наукова спадщина вченого складається із 17-ти книг, де опубліковано низку ґрунтовних праць, серед яких – «Грамматика української мови» (1934), «Головні правила українського правопису» (1946), «Думки проти течії» (1949), «Внесок Галичини у формування української літературної мови» (1949), «Нарис сучасної української літературної мови» (1951), «Синтаксис сучасної української літературної мови. Просте речення» (1951), «Передісторія слов'янської мови: історична фонологія загальнослов'янської мови» (1965), «Галичина в формуванні нової української літературної мови» (1975), «Історична фонологія української мови» (1979), «Українська мова в першій половині двадцятого століття: 1900–1941. Стан і статус» (1987), «Чому общеруский язык, а не вітчоруська мова?» (1994) тощо.

Лінгвістична діяльність Ю. Шевельова тісно пов'язана з мовознавчими ідеями О. Білецького, Л. Булаховського й В. Сімовича. Він є автором статей з історичної морфології, лексикології, лінгвостилістики, антропонімії української мови та питань українського правопису, а також праць про О. Павловського, В. Ганцова, О. Курило, К. Михальчука, П. Бузука, Б. Грінченка, О. Синявського, І. Зілінського. Учений не оминув увагою соціолінгвістичні погляди О. Потєбні на взаємозв'язок мови й національності. Питання української ментальності й мови були наскрізними в життєписі науковця, оскільки його сутність була українською: «...я полюбив Україну і українську мову. ...А земля стала для мене рідною зі своїми людьми, пейзажами, хатками... Мати колись сказала: «Ви ніколи не забудете її...». І я не забув, навіть тоді, коли був за океаном. Я любив цю землю. Любов є... Але це таке ірраціональне поняття, що немає сенсу говорити про неї раціонально. Я завжди буду душею і серцем на Україні [цит. за: 1]».

Домінантою його доробку є праця «Історична фонологія української мови», присвячена глибокому фаховому аналізу звукової системи, у якій висвітлено її розвиток від праслов'янської епохи до другої половини ХХ ст. за матеріалами діалектних і текстувальних даних, з інтерпретацією міжмовних закономірностей. Її також можна вважати історичною діалектологією української мови у сфері фонології: це стосується як аналізу окремих фактів, так і загальних висновків. У її основу покладено попередні напрацювання вченого, зокрема «Нарис сучасної української літературної мови», «Передісторія слов'янської мови. Історична фонологія загальнослов'янської мови» та низку статей, у яких здійснено аналіз окремих писемних пам'яток, серед яких – Реймське Євангеліє, Ізборник 1076, Інтермедії Гаватовича та ін. У своїх історико-лінгвістичних працях учений встановлює системно-причинові зв'язки фонетичних змін, подає панорамну картину розвитку української мови в її історичному розвитку, вважаючи початком її становлення VII ст., а завершенням – XVI ст. «Слід підкреслити, що «Історична фонологія української мови» Ю. Шевельова вирізняється з-поміж аналогічних досліджень розмаїтістю розглянутої в ній тематики, широтою погляду на пояснювані мовні явища, багатством використаного історичного та діалектного матеріалу, деталізованим викладом фактів. Автор послідовно описує доісторичний розвиток української фонологічної системи, її еволюцію від «протоукраїнського» до «давньоукраїнського» періоду, відтак – системні зміни, що зумовили перехід до наступних етапів: «ранньосередньоукраїнського», «середньоукраїнського», «пізньосередньоукраїнського» та «новітнього». З тонким розумінням подано культурно-історичне тло мовних процесів, для кожної виокремленої епохи докладно описано джерельну базу. Дуже корисною є наведена бібліографія найважливіших праць до кожного розділу [20]».

Ю. Шевельов констатує, що не слід отожднювати історію «природної» і літературної мови. На II Міжнародному конгресі україністів (Львів, 1993 р.) учений подає власне бачення хронології процесу формування української мови:

- VI–VII ст. – започаткування галицько-подільського та киево-поліського діалектних територій;
- пізніша їх взаємодія на території Південної Волині;
- соціолінгвістична експансія Києва на Захід і Північ;
- XIII ст. – татарська агресія;
- витворення південно-східних говірок, на основі яких сформувалася сучасна українська літературна мова.

«Здається, що ми стоїмо близько істини, коли, заперечуючи й відкидаючи концепцію «общерусской» мови, містимо час формування української мови в початках його від VI–VII століть, а закінчення десь коло XVII ст. А мусимо ще пам'ятати, що шлях розвитку української мови протягом цього тисячоліття далеко не завжди був прямий і послідовний, і не завжди йшов однією лінією [23, с. 64]».

У розвідці «Грамматика української мови» дослідник закладає історіографічне підґрунтя українського мовознавства. У подальших працях він поєднує діахронічний і синхронічний підходи до аналізу лінгвістичного матеріалу, подає синтаксис простого речення. Зокрема, у «Нарисі сучасної української літературної мови», що становить собою структурний, системний тип граматичного опису, призначеного для широкого кола читачів, дослідник заперечує концепції існування східнослов'янської мови-основи, із якої в доісторичні часи розвинулися три східнослов'янські мови, висловлює ідею про перегрупування діалектів тощо.

Мовознавець уперше з'ясував вплив галицького (через мову письменників XIX ст.) й чернігівського діалектів на літературну мову, довів вагомість не лише київської і полтавської говірок, а й інших, що, зокрема, засвідчує його праця «Внесок Галичини у формування української літературної мови», у якій автор неупереджено проаналізував вплив галицьких говорів на літературне слововживання [11].

У праці «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус» подано детальний аналіз соціолінгвістичних чинників, що сприяли розвитку мови та її функцій або обмежували їх. Учений зосередив увагу на описі складного періоду в історії України (1917–1920 рр.), що не міг не позначитися на мовній системі, і, перш за все, на її словниковому складі. Аналізуючи період недолугої українізації (1925–1932 рр.), Ю. Шевельов зосереджує увагу на діяльності двох мовознавчих шкіл: київської і харківської, – зазначаючи їх вплив на розвиток української лексики. Сміливою є думка вченого про позитивні й негативні аспекти нормалізації лексики за радянських часів, а також збереження в розмовному мовленні штучно вилучених з ужитку слів. «Мова потребувала нормалізації/стандартизації – до певної міри штучного – заповнення прогалін, – ситуація, типова для всіх мов у період, коли вони поширюють сферу вживання від побутової й літературної та мають задовольнити найрізноманітніші вимоги новочасного суспільства. Словниковий запас, фразеологію й термінологію треба було устійнити, а нерідко й доповнити, використовуючи розмовну практику, діалекти, історичні джерела, іншомовні запозичення чи будуючи новотвори [22, с. 97]».

Учений приділяв значну увагу питанням нормалізації української мови, які й дотепер є на часі і потребують подальших наукових досліджень та фахових інтерпретацій. Зокрема, дослідник зосереджував увагу на екстра- та інтралінгвістичних чинниках, що впливали на процес мовної нормалізації. У цьому аспекті найвагомішою працею вченого є «Нарис української літературної мови» (1951 р.), де здійснено опис «...сучасної української літературної мови як системи в усьому багатстві її стилістичних варіантів [18, с. 44]». Ю. Шевельов вважав, що завданням мовознавця є «...не приписувати норми сучасній літературній мові, а встановлювати їх, виходячи з її конкретного функціонування протягом останніх півтора сторіччя, а надто найостаннішого п'ятдесятиліття [21, с. 6]». В аналізованій праці учений запропонував теоретичні і практичні підходи до нормалізації української мови, зауваживши: «З погляду суто наукового не можна говорити, що в мові що-небудь є правильне або неправильне, – бо все, що є в мові, має причини своєї появи, отже, по-своєму обґрунтоване. Але практичні потреби порозуміння, спілкування й закріплення національної єдності владно вимагають, щоб норми були і щоб у мові засуджувалося все те, що цим нормам не відповідає [21, с. 9–10]».

Таким чином, проаналізовані праці засвідчують різнобічність наукових інтересів Ю. Шевельова в галузі мовознавства (зокрема в синхронії і діахронії), лінгвістичну ерудицію вченого, наскрізне бачення ним процесів розвитку загальнослов'янської і власне української фонології, специфіки діалектних явищ і їх впливу на становлення й нормалізацію сучасної української літературної мови. Жодна мова світу не має такого ґрунтового дослідження зі своєї історії, яке здійснив Ю. Шевельов.

У нього було мало безпосередніх учнів, але внесок його в українську науку загалом важко переоцінити. Праці вченого є національним здобутком і матеріалом для наукових студій з мовознавства для багатьох поколінь.

Перспективи подальших наукових досліджень вбачаються авторами в подальшому опрацюванні мовознавчих досліджень вченого і ґрунтовному їх аналізі та описі.

Література

1. Андрійчук І. Українці : великі, відомі і невідомі [Електронний ресурс] / І. Андрійчук. – Режим доступу : http://ryzhkov.ucoz.ru/publ/vidatni_movoznavci/shevelov_jurij/6-1-0-19.
2. Брус М.П. Історія голосних редукованих звуків / М.П. Брус // Вісник Харківського національного

університету імені В.Н. Каразіна. – Серія «Філологія». – 2009. – № 854. – Вип. 57. – С. 80–84.

3. Дзюба І. Юрій Шевельов : літературознавець, есеїст, культуролог / І. Дзюба // Сучасність. – 2009. – № 3–4. – С. 155–183.

4. Жулинський М. Нація. Культура. Література / Жулинський М. – К. : Наукова думка, 2010. – С. 424–429.

5. Зорівчак Р. Юрій Володимирович Шевельов – дослідник творчості Олександра Опанасовича Потебні : соціолінгвістичний і перекладознавчий аспекти [Електронний ресурс] / Р. Зорівчак. – Режим доступу : <http://www.anvsu.org.ua/index.files/Articles/Zorivchak.htm>.

6. Зубченко В.М. Оцінка історії української мови Юрія Шевельова українськими радянськими та сучасними мовознавцями / В.М. Зубченко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Серія «Філологія». – 2009. – № 854. – Вип. 57. – С. 53–56.

7. Каруник К. Шкільні граматики Юрія Шевельова: з історії українських підручників української мови / К. Каруник // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2011. – № 4 (260). – С. 31–35.

8. Лук'яненко С.С. Ю. Шевельов у контексті розвитку української інноватики 1930-х – поч. 1940-х рр. / С.С. Лук'яненко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Серія «Філологія». – 2009. – № 854. – Вип. 57. – С. 61–64.

9. Микитюк О.Р. Проблема запозичень в оцінці О. Потебні, Ю. Шевельова, С. Смаль-Стоцького, С. Караванського та інших видатних українських мовознавців / О.Р. Микитюк // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Серія «Філологія». – 2009. – № 854. – Вип. 57. – С. 56–60.

10. Мозер М. Юрій Шевельов та парадигми сучасної україністики / М. Мозер // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Серія «Філологія». – 2009. – № 854. – Вип. 57. – С. 224–227.

11. Нікуліна М.В. Генеза української наукової термінології в лінгвістичних студіях Юрія Шевельова / М.В. Нікуліна // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Серія «Філологія». – 2009. – № 854. – Вип. 57. – С. 48–52.

12. Німчук В. Ю. Шевельов і проблеми нашого правопису / В. Німчук // Українська мова. – 2009. – № 2. – С. 95–101.

13. Рігер Я. Пам'яті Юрія Шевельова (Шереха) (1908–2002) [Електронний ресурс] / Я. Рігер. – Режим доступу : http://maidanua.org/yuri_sheveliov/Rieger_Nnatiuk.htm.

14. Рігер Я. Упродівне слово [Електронний ресурс] / Я. Рігер // Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків : Акта, 2002. – 1066 с. – Режим доступу : <http://www.twirpx.com/file/431168/>.

15. Романюк С. Своєрідність ідіолекту Юрія Шевельова / С. Романюк // Дивослово. – 2012. – № 9. – С. 43–47.

16. Стех М.-Р. Очима культури [Електронний ресурс] / М.-Р. Стех // Історія української мови від Юрія Шевельова. – Режим доступу : <http://maidanua.org/2013/01/ochyma-kultury-11-istoriya-ukrajinskoji-movy-vid-yuriya-shevelova-2/>.

17. Ткач Л. Юрій Шевельов / Л. Ткач // Дивослово. – 2008. – № 12. – С. 24–32.

18. Черемська О.С. Погляди Юрія Шевельова щодо нормування української літературної мови (20–30-ті роки ХХ століття) / О.С. Черемська // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Серія «Філологія». – 2009. – № 854. – Вип. 57. – С. 44–48.

19. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови / Шевельов Ю. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2003. – 160 с.

20. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови [Електронний ресурс] / Ю. Шевельов. – Харків : Акта, 2002. – 1066 с. – Режим доступу : <http://www.twirpx.com/file/431168/>.

21. Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови / Шевельов Ю. – Мюнхен : Вид-во «Молоде життя», 1951. – 402 с.

22. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус / Шевельов Ю. – Х. : Сучасність, 1987. – 294 с.

23. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? (З проблем східнослов'янської глотогонії) / Ю. Шевельов // Другий міжнародний конгрес україністів. Львів, 22–28 серпня 1993. – Львів, 1993. – С. 63–64.

*Стаття рекомендована до друку
кандидатом філол. наук, доцентом кафедри української лінгвістики і методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»
Кардаш Л.В.*

Стаття надійшла до редакції 15 травня 2014 року